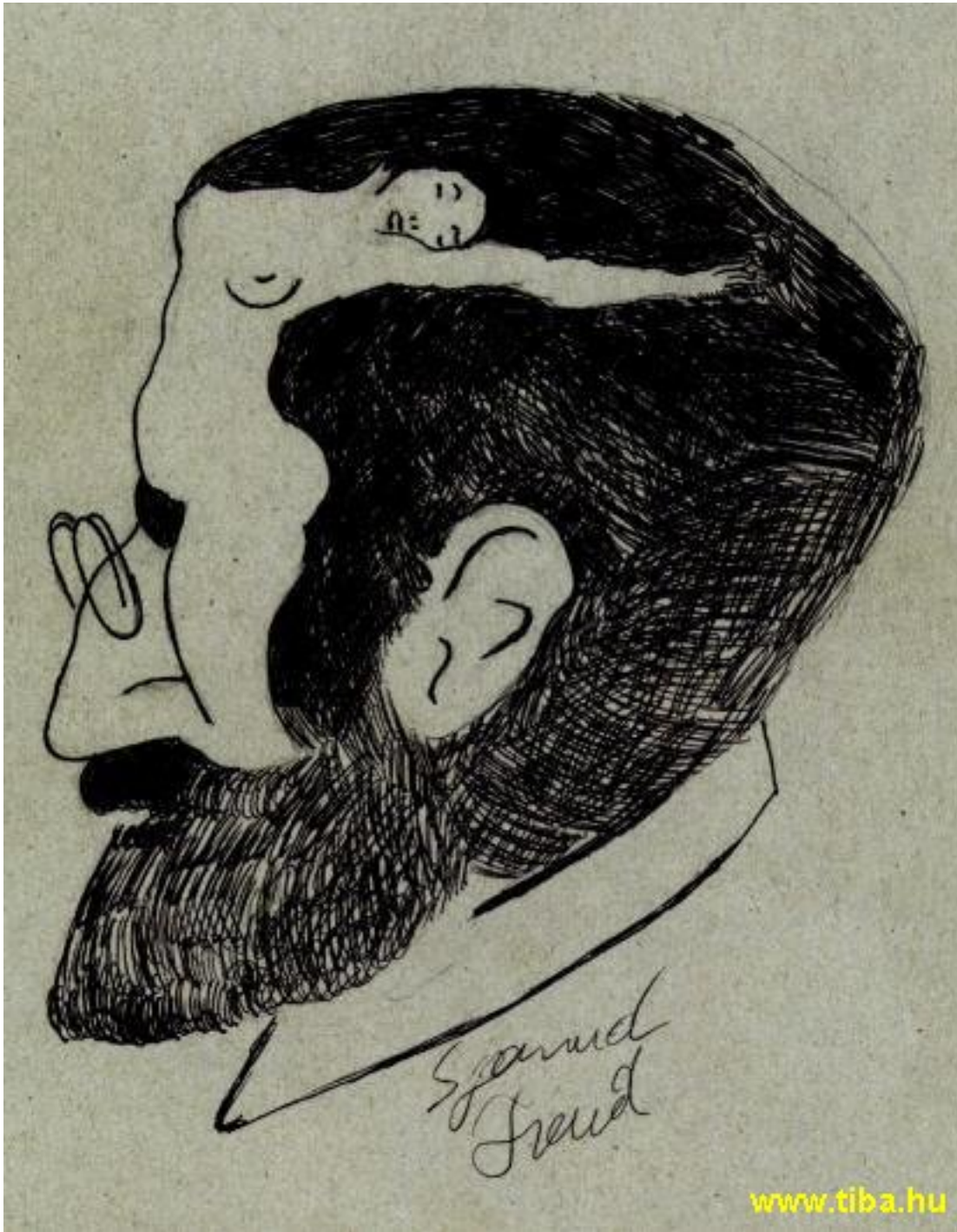

Az élc és a komikum lélektana

Nem új dolog az orvosok érdeklődése az élc és a komikum iránt. A klasszikus idők orvosai, kik pedig mesterei voltak az utánuk következő egész évezrednek, komolyan ajánlották a betegek megnevettetését, mint olyan eljárást, mely a rekeszizom erős rázkódását idézi elő, s ezzel az emésztést előmozdítja.

Nagyon csalódnék azonban, aki azt hinné, hogy mai előadásomban[1] a mulattatás eszközeire és módszereire akarom hallgatóimat megtanítani. Ellenkezőleg: még el is fogom; rontani azt a hatást, amit az élc és a komikum a naívnak hallgatóra gyakorol. Olyanforma szerepre vállalkozom, amilyen a Borsszem Jankó egy alakjában, Tömb Szilárd professzor úrban van sikerülten kifaragva, aki, ahelyett hogy a költői alkotásokat a maguk eredetiségében engedné hatni tanítványaira, darabokra tépi, a nyelvészeti és esztétikai elemzés unalmába fullasztja azok szépségeit. Már ebből a tervemből is láthatják, hogy nem a mulattató és gyógyító, hanem egy érdekes lelki jelenség mibenlétét kutató orvos fog belőlem beszélni, illetőleg Freud bécsi egyetemi tanárból, kinek az élcről szóló művét akarom ezúttal röviden ismertetni.

[2]

Mint minden kifaragásnak, úgy a Tömb Szilárd alakjának is komoly magva van. Csakhogy amit Tömb professzor akarata ellenére cselekszik: ti. hogy elemzés által unalmassá teszi a szépet, ami tehát őt teszi nevetségessé: azt Freud professzor egész tervszerűen műveli, és váratlan lélektani megismerések szerzésére használja fel.

Freud előtt is sokan foglalkoztak az élccel, némelyek értékes részleteket is szolgáltatottak annak pszichológiájához, de valamennyien csak egy-egy oldalát világították meg a problémának, mikor azt hitték, hogy az egész kérdést megoldották. Freud műve ellenben az idevonatkozó kérdések egész komplexumát és teljes mélységét felöleli, úgyhogy a lélektan és lelki gyógyítás nagymesterét az esztétika terén is úttörőnek mondhatjuk.

Zseniális gondolat volt már maga az a módszer, amellyel az élc elemzéséhez hozzáfogott s melyet az előbb mondottak alapján Tömb Szilárd-módszernek is lehetne nevezni.

Úgy gondolta magában Freud, hogy ha meg akarjuk tudni, mi az, ami az élcben a jókedvet kiváltja, ami nevetésre ingerel: mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy a tartalom-ban vagy a formá-ba

n, a

gondolat

-ban vagy a

kifejezőmód

-ban – avagy mindkettőben – foglaltatik-e az az eddig meghatározatlan valami, ami olyan ellenállhatatlan erővel készíti a hallgatót a nevetőizmok beidegzésére. Megpróbálta tehát, lehet-e minden élcet „elrontani”, vagyis a tartalom teljes és hű visszaadása mellett olyan formába önteni, hogy aztán többé nem nevetető. Mert ha igen, akkor kétségtelen, hogy nem a

tartalom, hanem csak a forma, vagy amint ő nevezi, a technika adja meg az élcnek élcjellegét. És ezúton ahhoz a meglepő eredményhez jutott Freud, hogy ilyen eljárással, melyet ő az élc redukciójának nevez, tényleg minden viccet meg lehet fosztani nevettető voltától, más szóval hogy nincs az a jó élc, amit kellő szakértelemmel el ne lehetne rontani.

Vegyünk csak elő egy ilyen szójátékot.* Heine „Die Bäder von Lucca „című útiképében szerepel egy Hirsch-Hyacinth nevű lottókollektor és tyúkszemműtő, ki gazdag rokonaival akarva dicsekedni, de egyúttal azok pöffeszkedésére is célozni, így szólt a költőhöz: „Úgy segítsen engem az isten, doktor úr, mint hogy az asztalnál magának Rothschild Salamonnak az oldalán ültem, aki igazán rokon módjára famillionariusan bánt velem”.

Ha a dicsekvő rokon ezt így mondta volna el: Rothschild rokon módjára, familiárisan bánt velem, pedig millionárius; kétségtelenül el lett volna rontva a vicchatás. Ezt a hatást tehát csakis a két szó sűrítése, összevonása idézte elő. Hogy ezt érzékeltessük, írjuk azt a két szót, mintha számmennyiségek volnának, egymás alá, és vonjuk össze úgy, hogy az azonos betűket az „eredménybe” csak egyszer vesszük fel.

Família ri s
+ Milliona ri us
= Famillionarius

Mi történt itt tulajdonképpen? Semmi egyéb, mint hogy a viccnek sikerült felületes hangzási asszociáció segítségével két egymástól tartalmilag távoleső fogalmat: a családot és a gazdagságát egyetlen szóvá sűríteni, vagyis egy szóval mind a kettőnek a képzetét felidézni.

A nevetés onnan ered, hogy az a gondolkodási munka, amelyet különben, logikus gondolkodás közben, végeznünk kellett volna, míg a familiát a millióval asszociatív összekapcsoljuk, az élc sűrítés révén feleslegessé vált, úgyhogy a gondolkodás megfeszítéséhez különben szükséges beidegzési munkát, mely így hasznaveétlenné vált, a nevetés motorikus innervációjával+ lereagálhatjuk, vagy ahogy Freud mondja: lenevethetjük.

Hogy az ilyen ún. „jó viccet” a „rossz vicctől” megkülönböztessük, vegyünk egy ilyen példát is elő. Kapóra jön „Az Újság” vasárnapi gyermekmellékletének egy tréfás meséje, mely véletlenül

a kezembe akadt – onnan idézek tehát. A meseíró valami csodálatos országról beszél ott, amelyben furcsa állatok lakoznak: macskanári repül a levegőben, denevéreb őrködik a kapunál, és pávak andok teregeti a szárnyait; még jó, hogy nem terem tigriskása a mezőn.

Hát ezek is szósűrítések, melyek távoli fogalmakat vonnak egybe, de a felületes asszociáció itt nem tartalmaz semmiféle mélyebb gondolati összefüggést az összeragasztott fogalmak között, úgyhogy az ilyen összeragasztás tréfának talán nem rossz, de viccnek gyenge.

Rendkívül fontos azonban maga a tény, hogy még az ilyen, minden tartalmi súly nélküli, tisztán akusztikus asszociációk sűrítései is kellemesen felderítő hangulatot ébresztenek bennünk, és legalább mosolyt keltenek. Kétségtelen bizonyítéka ez annak, hogy az ún. szóviccek nevetető hatását tényleg nem magyarázza más, mint az, hogy egy percre elfeledkeztünk magunkról, és megtakarítva a komoly, céltudatos eszmetársítás követelte gátlást, ugyanúgy „játszottunk” a szavakkal, ahogy azt valamikor gyermekkorunkban szoktuk volt tenni. A mélyebb értelmi tartalom nélküli tréfa ellen azonban csakhamar mozgósítva látjuk a logikai cenzúrát, úgyhogy az ilyen tréfák nem szerzik meg az igazi élc hallgatásakor sokszor elemi erővel kitörő jókedvet. Erre csak akkor adja meg a cenzúra az engedélyt, ha a viccgyártónak sikerül a felületes hangzási kapocs mögé értelmes gondolati kapcsolatot is rejteni. Az intellektuális tartalom megvesztegeti a különben oly éber pszichikai őrséget, s míg ez a neki odadobott értelmi koncon rágódik, azalatt a bennünk, tudattalanunkban lappangó gyermek már alaposan kihasználta a szituációt, és az ember jót nevetett azon, hogy a logikát, ezt a túlságos súllyal kedélyünkre nehezedő ellenőrt sikerült a szó szoros értelmében „kijátszania”.

Önök közül azoknak, akik hallottak már valamit az álom pszichoanalitikus elemzéséről, bizonyára fel fog tűnni a messzemenő analógia az álommunka és az élccsináló munkája között.

*

Az álomnál, úgy mint az élcnél, az, ami a tudatban lejátszódik: a tudatos álomtartalom és a meghallgatott élc, csak úgy válnak érthetővé és értelmezhetővé, ha kikutatjuk a mögöttük rejlő ún. lappangó álomtartalmat, illetőleg az élc rejtett értelmét. Az álomnál éppúgy, mint az élcnél, az álom-, illetőleg élcképzésre indító motívum gyökereiben infantilis és ehhez képest éjjeli fantáziáink közepett csakúgy, mint az élc alkotása vagy élvezése közben, nem a szigorú, logikus, hanem a legfelületesebb eszmetársítási módok uralkodnak. Álomelemzéseink tanúsága szerint ez a felületesség alvás közben még sokkal nagyobb, mint az elvégre éber állapotban képzett élc alkotásánál, de azért az álom is gyárt néha olyan szókapcsolatokat és szóösszeragasztásokat, melyek akár mint viccek vagy tréfák is megállnák helyüket.

Egy álomban például egyebek között szerepet játszott a „hippopolitaine” szó, mely első hallásra értelmetlen szótaghalmaznak tűnhetik fel. Pedig az elemzés kiderítette, hogy ez a szó

Hippolyte

Taine

a

hippopotamus

és a

métropolitaine

szavak összesűrűsítése, vagyis megfelel a sűrítéses szójátékok technikájának. Éppen az álommagyarázatról szóló tanításai révén jutott el Freud az élc problémájának felvetéséhez, és hogy miképpen, annak a pertraktálása nem minden tanulság nélküli dolog.

Mikor Freud az ő Traumdeutungjával s az abban módszeresen alkalmazott felületes asszociációkkal előhozakodott, nagy meglepetésére a tudományos világ máskülönben talán értékes egyéniségei közül is sokan csak mosolyogtak, a korlátozottabbak meg éppen nyíltan nevettek és gúnyolódtak rajta. Szóval éppen úgy viselkedtek, mint azok a betegek, kik mikor valamely álmuk értelmét megfejtjük, nevető elutasítással védekeznek az álomfejtésben foglalt kellemetlen igazságok ellen.

A legtöbb ember, ha évtizedes szorgalmas munkával gyűjtött megismeréseit ilyen fogadtatásban részesítenék, az olcsón élcélődőket ugyancsak szigorúan rendreutasítaná, felületességüket és tudatlanságukat kíméletlenül leleplezné; szóval alaposan összeszidná őket. Nem úgy Freud. Ő ebben az általános hahotában tudományos vizsgálatra érdemes lelki jelenséget látott, nekiült tehát a nevetés és az élc pszichológiája vizsgálatának, és nem nyugodott, míg meg nem állapította, hogy az álmok nagy részén és a legtöbb álommagyarázaton azért kell a hozzá nem értőnek nevetnie, mert az álom és az élc ugyanegy lelki forrásból: az elfojtott infantilizmusok öntudatlan rétegéből táplálkoznak, és ugyanazon pszichotechnikai eszközökkel és mechanizmusokkal dolgoznak.

Vicces sűrítéssel tehát azt mondhatnám, hogy Freud, mikor őt kinevették, előbb megírta azt a könyvet, amelyet aztán a gúnyolódóknak a fejéhez vágott.

Nem térhetek itt ki a szójátékok minden formájára. Aki Freud könyvét olvassa (és ezt mindenkinek ajánlhatom, ki e kérdésekben alaposabban tájékozódni óhajt és egy mintaszerűen felépített tudományos mű formai tökélyében is gyönyörködni tud), meg fog győződni róla, hogy a szójáték-nak nevezett élccsoport minden fajtája, tehát az „azonos anyagot kétszeresen

alkalmazó”, a kétértelműségre épített és a leleplezett célzásokkal dolgozó viccek is ugyanazon alaptörvényeknek engedelmeskednek, mint az itt említett sűrítéses szójátékok. Valamennyinél a szavakkal való gyermekes játszás a jókedv tulajdonképpeni forrása, míg az értelmetlen szókapcsolások és ismétlődések mögött mégis rejlő értelem részint a cenzúra kijátszására, részint arra való, hogy növelje a vicchatást azzal, hogy nagyobbá teszi az egy pillanatra felidézett, de a másik pillanatban feleslegesnek bizonyuló, vagyis megtakarítható és „lenevethető” eszmetársítási munkát.

Példaképpen még csak egy szójátékot idézek, a Borsszem Jankó egy régibb évfolyamából, melyben úgy „az azonos anyag kétféle alkalmazása”, mint a kétértelműség szerepet játszik.

„Olay Lajos kijelenti – így szól a vicc –, hogy Erdélyi miniszternek nem köszön, de egyszersmind azt is kinyilatkoztatja, hogy a miniszter magánszemélyét tiszteli. Ebben a tiszteletben nincs köszönet.”

Az élc az utóbbi három szóban rejlik. Ha az abban foglalt gondolatot a szerző másképp fogalmazta volna, pl. így: „Ez az állítólagos tisztelet hogyan egyeztethető össze azzal, hogy nem köszön a miniszternek az utcán?”, vezércikk-részlet vagy entrefilet lett volna a dologból, de semmi esetre sem vicc. Viccé a dolgot az tette, hogy a tisztelet és köszönet szó az elő- és utórészben ismétlődik, s az ilyen ismétlődés hasonlóan kellemes a viccben, mint az az ismétlődés, amely a jó rímekben, alliterációkban, refrénekben, ütemekben oly kellemesen érint bennünket; nem más, mint a gyermekkorból felmaradt ismétlődési és ráösmerési passzió. Halmazott viccé pedig a köszönet szó kétértelműsége teszi ezt a szójátékot. Ezt a szót megszoktuk csak egyik értelmében használni, melynek a német „Dank” felel meg; mikor azonban az élc-elő köszöntés helyett köszönetet ír, akkor hirtelen bevilágítja a két különben messzeeső szó összetartozását, s ezzel asszociációs munkát takarít meg, melyre sietünk nevetéssel reagálni.

A szójáték azonban az élcnek csak egyik – és nem is a leghatásosabb formája. Sokkal jóízűbb nevetést vált ki s több örömet szerez az embernek a viccek egy másik csoportja, melyet – szemben a szóviccekkel – gondolatvicceknek nevezünk.

Lássunk erre is példát:

„Adolf és Móric erősen összezőrdülnek, azután elválnak. Mikor Móric hazaér, látja, hogy lakása ajtajára nagy betűvel az van felírva, »gazember«. Erre ő kapja magát, elmegy az Adolf lakására, és leadja nála a vizitkártyáját.”

Mi az, ami ebben a viccben mulattató? Mért találjuk azt jónak és szellemesnek? Alapjában véve abszurdum, hogy valaki, akit megbántottak, udvariaskodással, névjegye leadásával feleljen a durva sértésre. A természetszerű és ösztönszerű válasz, amit ilyenkor az ember adni szokott, az lett volna, ha Móric meg az Adolf lakására írta volna fel: „Te vagy a gazember!” Ez viszont nem lett volna vicc, hanem ízléstelen „retourkutsche”. Viccé az értelmetlen és deplacirozott udvariaskodás által lett, hogy Móric a lakása ajtajára írt sértést szándékosan félreértette, vagyis úgy tett, mintha félreértette s úgy fogta volna fel, hogy Adolf a „gazember” felírással a vizitkártyáját adta le. Ezen az úton sikerül neki a retourkutschét udvariassági aktus formájába öltöztetni, tehát

az igazi szándékot annak ellenkezőjével érzékeltetni

, mégpedig úgy, hogy ezen abszurd eljárását egy, bár nagyon valószínűtlen, de nem teljesen lehetetlen félreértéssel még elfogadhatónak is tűnteti fel. A „Te vagy a gazember!” szidalom a vicctechnika két eszközének alkalmazásával jóízű és mulatságos élccé változik át. És mik ezek a technikai eszközök tulajdonképpen?

Abszurdumok, gondolkodási szabálytalanságok, logikai hibák

, a még zabolátlan

gyermeki gondolkodásra jellegzetes ítélési és következtetési módok

, melyeket sikerül egy percre a komoly felnőttek óvatos és ésszerű gondolatvilágába

becsempészni. Fokozza ennek a viccnek a hatását, hogy az eredetileg tervezett s a gyermekek veszekedésében oly szokásos „visszavágás” még az udvarias formában is – bár eltolva –

helyet talál. „Ha te írsz az én ajtómra, én is írok a te ajtódra”, gondolja magában Móric, és aszerint cselekszik is. Ezzel aztán az élc, mint olyan, teljesen el volna intézve, miután összes technikai eszközeit lelepleztük, és mintegy a kulisszái mögé néztünk. És mégis azt tapasztaljuk, hogy még ebben a formában elmondva is derűltséget tud az eset kelteni, jelöl annak, hogy a vicc nincsen kellőképp „elrontva” – valami lappang még mögötte. Ez a valami azonban már nem vicc többé, nem valamely értelmetlenségnek értelemmel való összeházasítása, hanem helyzetkomikum. Komikusnak találjuk, s azért nevetünk Adolfnak a tehetetlenségén, akit az udvariaskodó vizitkártyaleadás megfoszt attól a lehetőségtől, hogy a veszekedést tovább folytassa, noha éreznie kell az udvariasság megett rejlő, felette sértő célzatot. Ha pedig mindehhez még hozzávesszük, hogy ez az egész hosszú magyarázat egyetlen cselekedetnek, a vizitkártya leadásának analízise: nem kételkedhetünk benne, hogy ez az élc egyúttal a sűrítési technikának is mesterműve. Ennyi mindenféle mesterkedéssel lehet csak az élet realitásaira berendezkedett, komolyságra hajló emberi elme gátló működését egy percre felfüggeszteni, és a játszi, balga, nevető gyermekkort visszavarázsolni.

A gondolatviccek legjobbjai az ilyen eltolási viccek, a kérdés szándékos félreértései, váratlan kisiklások egy kétértelműség mentén egy észre sem vett mellékvágányra. Ugyanígy szokta az álommunka is a pszichikus intenzitásokat a fődologról a mellékesre terelni. A többi eszközei a

gondolatviccnek: az ellentéttel vagy igen kis célzással való érzékeltetés, a túllícitálás, a szofisztikus okoskodás, szintén mindmegannyian azért hatnak mulattatóan, mert rövid időre tévútra vezetik az ítéelőképességünket, és ezzel bizonyos gátlási munkát, melyhez már a megszokás révén automatikusan nekifogtunk, megtakaríthatunk.

Paradoxonnak hangzik, pedig szó szerint igaz Freud azon tétele, hogy élc meghallgatásakor tulajdonképp sohasem tudjuk, min is nevetünk, és a figyelem elterelése a tulajdonképpeni vicchatás eszközeitől, egyik legfontosabb trükkje a gyakorlott viccelőnek. De ha a vicceket elemezzük, ahhoz a sajátos tapasztalathoz jutunk, hogy vannak élcek, melyek sem a gondolati tartalom, sem a technikai eszközök tekintetében nem kiválóak, és mégis igen hatásosak. Az ilyeneket szemügyre véve, kitűnik, hogy ezek kivétel nélkül célzatos viccek, főleg támadó és szexuális, esetleg szkeptikus és cinikus célzatúak. Az agresszív és szexuális célzatot tartalmazó vicceken tehát jobban mulatunk, mint ahogy azok akár gondolati tartalmuk, akár technikai ügyességük révén megérdemelnék.

Ebből Freud joggal arra következtetett, hogy azok a mindnyájunkban benn lappangó, erősen indulattelt, de jórészt mélyen a tudattalanba nyomott irányzatok, melyektől tudatos gondolkodásunk talán undorral vagy megbotrányozással fordul el, felhasználják az alkalmat a maguk eredeti alakjában, tehát kellemes érzetek kíséretében való érvényesülésre, mihelyt egy gyermekes szójáték vagy gondolathiba becsempészésével a szellemi gátlás szigorúsága egy percre meglazul. A tendenciózus vicceknél a vicctechnika eszközei csak a csalétek, az ízelítő szerepét játsszák, mely a nagyobb kielégülést, az etikai gátlás pillanatnyi felfüggesztését másodlagosan vonja maga után. Oly nagy lehet ez a kedélyi megkönnyebbülés, hogy egy-egy támadó s főleg szexuális célzatú élc, ha aránylag gyenge technikai eszközökkel dolgozik is, percekig derűtségben tud tartani egy egész társaságot.

Minél fejletlenebb kulturális színvonalon áll az a társaság, annál durvább kell hogy legyen az agresszív vagy szexuális célzás, ha hatást akar elérni. De a legműveltebb társaságban is nagy előszeretettel hallgatnak és kolportálnak a nép durva tréfáitól lényegileg semmiben sem különböző élceket, ha azok bizonyos esztétikai követelményeknek megfelelnek, ha a bennük foglalt célzások finomak, és főleg ha az élcnek sikerül a cenzúrát intellektuális és morális

homlokzatával egy pillanatra megtéveszteni.

Az élchatás ezen váratlanul új és váratlanul egyszerű alapigazságainak megállapítása után is meglepi az embert az a finom érzék és mindent meglátó tekintet, amellyel Freud az élcet mint társadalmi jelenséget elemezte. A hivatásos élcélődő, ezt minden idegorvos megerősítheti, többnyire kiegyenlítetlen jellemű, nervózus ember, aki a saját, nem elég jól cenzúrázott intellektuális és morális tökéletlenségei, a saját infantilizmusa ellen védekezik, mikor azok tartalmát az élc köntösében önmaga és a világ előtt bevallhatóvá teszi. Nem csoda, ha ő maga aztán nem nevet a saját viccén, hanem megelégedik azzal, hogy a vicc elmondásakor a hallgatókból kitörő jókedv néha reá is átragad. Annál jobban mulat az élcen a hallgató, aki azt úgyszólván ajándékba kapja.

A szexuálisan támadó viccek azon primitív formája, mely az alsóbb néposztályokban otthonos, már nem is elégszik meg két személlyel, ahhoz ott legalább három szükséges: egy nő, ki az agresszió tárgya, és két férfi, kik közül az egyik a támadó, a másik a szemlélő szerepét játssza. Szexuális agresszióról lévén szó, a harmadik személy, a szemlélő, alapjában zavarólag kellene hogy hasson, és az élcélődés tényleg azt célozza, hogy a támadó fél a szemlélőtől, aki ilyenformán ingyen jut a mulatsághoz, vagy ahogy Pesten mondani szokás, páholyból nézi az egészet, lefegyverezze, megvesztegesse, sőt segítőtársává tegye. Műveltebb társadalmakban a nő már nem vesz részt személyesen az ilyen mulatozásban, de gondolatban ott sem hiányzik soha.

Mihelyt valamely társaság nemek szerint két részre oszlik: a férfiak közt mindjárt akad valaki, aki a legújabb szexuális élcet lanszírozza, mire azután megindul a kétértelmű viccek végtelen árja. És érdekes jelenség, hogy ugyanazok, akiknek szilárd erkölcsi felfogása messze elutasít magától minden olyan belátást, mely koncedálná, hogy bennük is lappangnak a humanizmussal vagy az etikával dacoló irányzatok, véghetetlen gyönyörűséggel gyártják, hallgatják és terjesztik a kegyetlen vagy szexuális élű élceket s ilyenkor – anélkül, hogy sejténék – sokat elárulnak a hozzáértő előtt legbelsőbb, tán jómaguk előtt is ismeretlen egyéniségükből.

Nemcsak ilyen szűk körben: nagyobb „közületekben” is van jelentősége az élcnek. Minden szónok, minden demagóg szívesen fűszerezi vele előadását, és nem csupán esztétikai gyönyörűséget akar ő ezzel szerezni, hanem sejtteni látszik azt az igazságot, hogy a gyenge érvet is könnyebben elfogadtatjuk a hallgatósággal, ha előbb jókedvre tudjuk hangolni. Viszont nincs az a tiszteletre méltó egyéniség, nincs az a komoly és elismerést érdemlő politikai vagy tudományos törekvés, melyet egy jól sikerült élccel tönkre ne lehetne tenni. A tömeg mindent feláldoz a mulatságért, ma csakúgy, mint kétezer esztendővel ezelőtt. Panem et circenses!

Leghatásosabbak azok a célzatos viccek, amelyek a mindnyájunkban benn rejlő erkölcsi gátlómunkát függesztik fel egy pillanatra. Sokszor van azonban erősen nevetető hatása azoknak a célzatvicceknek is, amelyekben külső akadály, például egy jelenlevőre való tekintet miatt mond le valaki az egyenes támadásról, és öltözteti élc köntösébe az agressziót. Freud nyomán erre példaképpen idézem azt a „Szerenisszimusz”-viccet, melyben a vidéki garnizon felett szemlét tartó fejedelmet figyelmezteti a hadsegéde egy katonára, ki arról híres, hogy nagyon hasonlít szuverén-jéhez. A fejedelem odalép a katonához, és gúnyos célzással azt kérdi tőle: „Nem szolgált a maga anyja Atyám székvárosában?” „Ő nem – feleli rá a katona –, hanem az édesapám.”

Ez az ártalmatlannak látszó felelet voltaképpen a legkegyetlenebb visszavágás arra a gyanúsításra, amellyel a fejedelem a katona anyjának tisztességét illetve, de egyúttal, éppen ártalmatlan látszata révén megmenti a katonát a felségsértés súlyos következményeitől. Mi hallgatók pedig jót mulatunk az eseten, mert hisz mindnyájunknak jólesik, ha valaki valamely tekintélyt alaposan leránt, mégpedig oly ügyesen, hogy érte büntetés sem érheti.

A gondolati tartalmon, technikai fogásokon és a tendencián kívül az aktualitás is fokozza az élc hatását. Az Olay képviselő és Erdélyi miniszter közötti köszöntési afférről csinált szójáték bizonyára sokkal hatásosabb volt 1889-ben, mikor az a Borsszem Jankóban megjelent, mint ma. Viszont az aktuális érdekű élc több hatást ér el ma, mint amilyenre az néhány esztendő múlva számíthat, mikor az eset már nem lesz oly élénk emlékezetében az embereknek. Az aktualitás jóleső hatását Freud szerint éppúgy az ismétléssel járó öröm magyarázza itt, mint a szójátékok és gondolatviccek némely előbb már említett fajtájánál.

Ha ezek után aránylag sokkal rövidebben foglalkozom a nevetető lelki élmények másik fájának, a komikumnak lélektanával, híven követem Freud művét, mely a lélektannak ezt a fejezetét kevésbé kimerítően tárgyalja, és nagyobb részletességgel csak az élc és a komikum közti különbségekkel foglalkozik.

Míg a tendenciózus vicchez három személy szükséges, a viccelő, a kigúnyolt és a hallgató, a komikum kettővel megelégszik: az egyik, aki komikus, a másik, aki benne a komikumot feltalálja és nevet rajta. A viccet az ember „csinálja”; valamely gondolat nyomán pillanatnyi „gondolati úr” áll be öntudatunkba, ezalatt az az ötlet elsüllyed a tudattalanba, és onnan már csak alapos megdolgozás után, sűrítve, elrontva gondolathibákkal és felületes asszociációkkal tarkítva, mint kész vicc kerül elő. Az élcélődés pszichológiai műhelye tehát a tudattalan lelki működések rétege. A komikus hatás létrejöttéhez nem szükséges ez az elmélyedés; képzelődésének

színtere a tudat számára hozzáférhető, ha talán részben a figyelem gyúpontján kívül álló lelki rétegben lokalizálható, amelyet Freud tudatot megelőző (vorbewusst) rétegnek nevez.

Jellemző példája a komikumnak a naivság, amit gyermekek vagy műveletlen emberek beszédében és cselekvéseiben észlelhetünk. A „Kakas Márton”-nak van pl. egy gyermekalakja, ha jól tudom, Samukának hívják, aki minduntalan ilyenfajta kérdésekkel ostromolja a mamáját: „Mondd mama, a papa szakács?” „Miért, te csacsi?” – feleli az anyja. „Mert a szomszéd bácsi azt mondta, hogy a kisasszonnyal összeszűrte a levelet.”

Tulajdonképpen ilyenek hallatára – feltéve, hogy biztosan tudom, hogy a gyerek nem szándékosan öltöztette leplezett tudását vicc alakjába – a gyermek ostobaságán, tudatlanságán nevettek, helyesebben: összehasonlítom a saját tudásomat a gyermek tudatlanságával, kivel egy pillanatra azonosítom magam. És ebben a pillanatban válik feleslegessé s ezzel „lenevethetővé” az az intellektuális feszültség vagy energiamennyiség, melyet csak akkor nélkülözhetek, ha egy percre „gyermek vagyok, gyermek lettem újra”. A Peleskei Nótárius is azért nevetséges, mert elképzeljük, milyen gyermekesen tudatlanok volnánk, ha a színpadon történő dolgot mi is realitásoknak tartanók, és fel akarnánk rohanni, hogy Desdemonát Othelló fojtogató karjai közül kiszabadítsuk. Épp ilyen összehasonlításon alapul a túlságos ügyetlenül mozgó, a túlságosan ostoba, a túlságosan nagy orrú vagy kis fejű, az automatikusan mozgó vagy gondolkodó, a szórakozott ember komikus volta, ilyenkor is mindig a komikus alak helyzetébe való „beérzés” állapotát hasonlítom össze a magam tényleges állapotával, s az így feleslegesnek bizonyult elméleti munkamennyiség-különbséget nevetem le kellemes érzet kíséretében.

A helyzetkomikumnál is hasonló különbséget fedezek fel hirtelenül, csakhogy nem magam és egy más ember, hanem egy harmadik személy kétféle beállítása között. Komikus például, ha valakit, mialatt igen elvont szellemi témáról társalog, hirtelen halaszthatatlan testi szükség érzete zavar meg.

A komikum egy harmadik neme a várakozásában csalódó embert teszi nevetségessé nemcsak mások, hanem önmaga előtt is. Ő maga is nevet azon, hogy milyen ostoba vagy meggondolatlan, mondjuk gyermekes volt, mikor kellő alap nélkül oly bizonyosra vette, hogy várakozása teljesülni fog. A leplezte tésben rejlő komikumba már agresszív tendenciák is erősen belejátszanak.

Valahol az élc és a szándékos komikum határterületén mozog az ironia, a nevetéskeltésnek egyik legolcsóbb fajtája. Nem kell hozzá egyéb, mint hogy az ember mindig az ellenkezőjét mondja annak, amit gondol, de mimikájával, taglejtésével, hanghordozásával nagyon is érthetően kifejezze igazi gondolatát. Az ironikus ember nem azt mondja: rosszul nézel ki, hanem „jól nézel ki!” Nem azt mondja: „nem hiszem, hogy letennéd a vizsgát”, hanem azt, hogy „majd szépen teszed le a vizsgát, ha nem tanulsz” stb.

Annál magasabb színvonalon áll a nevetés keltésének egy másik eszköze: a humor. Hogy ennek a mibenlétét megértesse, Freud abból a tényből indult ki, hogy nem mindig tudunk a viccen, a komikus dolgon nevetni. Ha gondjaink vannak, ha szomorúak vagyunk, ha a kifigurázás tárgya túlságosan a szívünkhöz van nőve: vagy sehogy, vagy csak „keserűen” tudunk nevetni a legjobb élcen, a legkomikusabb helyzeten is. Nem így a humoros ember. Ő felülemelkedik a saját keserűségein, bosszankodásán, elérékenyülésén, s ezzel megtakarítván egy csomó érzelmi „munkát”
, van mivel mosolyognia vagy nevetnie ott is, ahol más ember átengedi magát a depresszív indulatoknak. Tetőfoka a humornak az ún. akasztófahumor; aki erre képes, azt még a biztos halál közelsége sem veszi le úgy a lábáról, hogy ne tudna a helyzetén nevetni vagy mosolyogni. De amikor „felülemelkedünk” a dolgok felett, voltaképpen „gyerekségnek” degradáljuk, lekicsinyelünk mindent, ami utunkban áll, és ez a nagyzolás alapján megint ugyanaz, mint mikor a kicsinységét kínosan érző gyermek ez érzettől nagysági fantáziákkal igyekszik szabadulni.

Infantilizmusra vezeti tehát vissza Freud az élcet is, a komikumot is, a humort is.

Az élceldő szavakkal játszik, illetlenséget és ostobaságot igyekszik elfogadhatóvá tenni; a komikus színész egyenesen úgy viselkedik, mint az ügyetlen és tanulatlan gyermek; a humorista pedig a gyerekek nagysági fantáziáit veszi mintaképül.

Más szóval az élc okozta jókedv gátlási munkának, a komikumé elmemunkának, a humoré pedig érzelmi munkának megtakarítása útján jön létre, és mind a háromnak egy a célja: az, hogy egy pillanatra visszavarázsolják számunkra a naiv gyermekkort, az „elveszett paradicsomot”.

Mindezt pedig csak ízelítőként akartam közölni, és önöket arra csábítani, hogy Freud művét

eredetiben olvassák el. A tulajdonképpeni „kielégülést” csak abban találhatja meg mindenki, aki az élc és komikum lélektanával komolyabban akar foglalkozni.

<http://mek.oszk.hu/04900/04934/html/ferenczi0103/ferenczi0103.html>